

jongens en door les soeurs de Notre Dame voor meisjes. Tot circa 1860 wordt het onderwijs aan kinderen van armen sterk beheerst door congregaties van religieuzen. Rond 1880 blijken echter de stedelijke openbare scholen de meeste leerlingen te hebben. De schoolstrijd heeft het voordeel dat het aanbod van onderwijs stijgt.

Naast onderwijs werden onderlinge verzekering en coöperatie beschouwd als geëigende instrumenten om het pauperisme te bestrijden en om het lot van de arbeider te verbeteren. Er kwamen coöperaties tot stand zowel tot voordelig inkopen van voedingsmiddelen als tot het komen tot eigen woningbezit. L. Delisse richtte het blad *Le Coopérateur de Namur* op. Hij werd een van de pioniers van de coöperatieve beweging in België. Soms riepen de initiatieven op dit terrein protesten op van de zijde van de middenstand. Een coöperatie van katholieken, gericht op de exploitatie van een broodbakkerij, gaf aan de participanten spaarbiljetten uit. In geval van ziekte hadden de bezitters daarvan gedurende drie maanden recht op gratis levering van brood.

Het laatste deel van de indrukwekkende studie van Lothe analyseert de houding van de Naamse burgerij tegenover het verschijnsel pauperisme. Dit gebeurt door de lokale kranten en periodieken uit die tijd op dit punt na te gaan. Interessant is, dat de schrijfster heeft kunnen traceren, in hoeverre ter plaatse in bibliotheken uit de negentiende eeuw boeken, brochures en tijdschriften over het armoedeprobleem aanwezig waren. Verder heeft zij onderzocht de houding van de Naamse bisschoppen en van de vrijmetselaarsloge tegenover dit fenomeen. Ook de opstelling van de werkgevers inzake de positie van de werkende klasse is onderwerp van onderzoek geweest. Zij ziet bij deze materie drie invalshoeken: het al of niet open staan voor het probleem van het pauperisme, de feitelijke houding tegenover de armen en de stellingname ten aanzien van maatregelen ter verbetering.

Via een groot aantal bijlagen, bestaande uit statistieken en grafieken, wordt de publikatie die reeds een uitvoerig notenapparaat kent, verder met cijfermateriaal onderbouwd. Het is niet alleen een zeer gedegen studie geworden, maar tevens een die met verscheidene nieuwe vraagstellingen komt. De enige kritiek die te uiten valt, is dat de periode 1890-1914 in de tekst relatief weinig belicht wordt. Voor het overige kan dit boek model staan voor soortgelijke studies over dezelfde problematiek in andere steden.

H.F. J.M. van den Eerenbeemt

Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie, C.H.E. de Wit, *Thorbecke, staatsman en historicus*; J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (Nijmegen: SUN, 1980, 373 blz., f32,50, ISBN 90 6168 253 7).

De hier te bespreken uitgave bevat twee boeken in één band: een studie van De Wit over Thorbecke, gevolgd door een fotomechanische herdruk van Thorbecke's *Historische Schetsen* naar de tweede druk uit 1872. De studie van De Wit is bedoeld als een inleiding op het werk van Thorbecke. Het gaat natuurlijk niet aan in 1981 de schetsen van Thorbecke te recenseren, daarom beperken we ons hier tot het boek van De Wit. Sinds zijn dissertatie uit 1965 is De Wit bekend geworden door zijn pogingen om het geschiedbeeld van de modernisering van het politiek bestel in Nederland - ongeveer de periode 1780 tot 1848 - aan een grondige revisie te onderwerpen. Niet in de laatste plaats dankt De Wit zijn bekendheid aan de kritische, vaak zeer kritische besprekingen die zijn boeken kregen. De Wit heeft zijn 'inleiding' ambitieus opgevat. Zijn 176 bladzijden zijn in drie delen onderverdeeld: een proloog over het leven van Thorbecke en de eerste poging tot hervorming tot ongeveer 1848, een inleiding tot de *Historische Schetsen* en een derde deel, epiloog, over de jaren

1848 tot 1872. Bij wijze van bespreking maak ik bij dit boek enige kanttekeningen.

In de eerste plaats moet geconstateerd worden dat dit werk ontsierd wordt door veel vergissingen, onvolledigheden en onjuistheden. Daarvan geef ik enkele voorbeelden. Dat niet 43, maar 34 leden van de Tweede Kamer geen behoefte hadden aan een verdere behandeling van het voorstel van de negen mannen (48) kan een drukfout zijn. Een vergissing is het de vader van Thorbecke in 1836 te laten overlijden (14), dat moet 1832 zijn. Merkwaardig is de mededeling dat de moeder van Thorbecke hem nooit een brief geschreven zou hebben (14). In de *Briefwisseling Thorbecke* zijn er een aantal gepubliceerd: deel I, nr. 352; deel II, nrs. 46, 59 en 159. De voorstelling van zaken rond het niet doorgaan van de benoeming van Thorbecke tot hoogleraar in Leiden in 1822 is op zijn minst onvolledig (21). Men zie de bijdrage van G.J. Hooykaas in *Thorbecke in Leiden* (1972) 43-47. Wat betreft de *Aanteekening op de Grondwet* van 1839 meent De Wit dat het niet aannemelijk is dat 'hij op verzoek van studenten met dat werk en deze colleges begonnen is' (37). Thorbecke schrijft echter op 2 december 1835 aan A.G.A. van Rappard: 'Ik ben door een aantal jonge lieden verplicht geworden, om een niet aangekondigd collegie te geven over de grondwet' (*Briefwisseling*, II, nr. 337). Evenals andere auteurs vermeldt ook De Wit (23) dat Thorbecke van september 1823 tot september 1824 te Göttingen werkzaam is geweest als privaat-docent. Aan die mededeling dient getwijfeld te worden op grond van een passage in een brief van Thorbecke van 21 februari 1824 aan zijn ouders, 'dat ik hier niet docere' (*Thorbecke Archief*, II, nr. 240).

In de tweede plaats dient opgemerkt te worden dat De Wit in deze studie herhaaldelijk blijkt geeft van een naïef en onversneden finalisme. Dit finalisme toegepast op het leven, denken en handelen van Thorbecke leidt tot opzienbarende resultaten: Thorbecke wilde altijd al in de politiek gaan en hij is eigenlijk altijd een liberaal geweest. Bij Thorbecke's keuze in 1822 voor een tweede verblijf in Duitsland tekent De Wit aan (21) dat hij een ongewisse toekomst als privaat-docent in Duitsland verkoos 'boven een positie die hem weinig mogelijkheden tot politiek handelen bood'. Het is een uitlating die op geen enkele manier verantwoord wordt. Ook vraagt de auteur zich af wanneer Thorbecke liberaal geworden is. In zijn commentaar bij *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* beantwoordt De Wit deze vraag met de stelling dat Thorbecke 'in beginsel' al in 1824 een liberaal was (25). Tijdgenoten van Thorbecke dachten daar in 1833 en 1834 nog heel anders over. Zo bepleitte de minister van binnenlandse zaken H. J. van Doorn van Westkapelle de benoeming van Thorbecke tot ordinarius in Leiden met het argument 'dat door hem de school van Kluit zal herboren worden' (*Briefwisseling*, II, bijlage 5). De benadering van De Wit leidt er niet of nauwelijks toe veranderingen en ontwikkelingen in de opvattingen van Thorbecke te analyseren. Zo komt hij er ook toe de in 1830 te Gent gehouden redevoering over de invloed der machines en de befaamde voordracht van 1844 *Over het hedendaagse staatsburgerschap* niet goed te onderscheiden: 'Inhoudelijk zegt hij hetzelfde als in zijn Gentse toespraak' (46). Dat is jammer, want bij de vele overeenkomsten zijn juist ook de verschillen interessant. Men zie de rede van J.C. Boogman over Thorbecke, *BMGN*, LXXXVII (1972) 363-367. Besluit Thorbecke in 1830 zijn toespraak met een pleidooi voor ingrijpen, in 1844 eindigt hij zijn betoog opmerkelijk gelaten, met een niet-weten. Hij ziet geen oplossing voor de door hem geconstateerde tegengestelde maatschappelijke ontwikkelingen: de politieke ontwikkeling naar grotere gelijkheid, de economische ontwikkeling naar grotere ongelijkheid. Deze kwestie is naar mijn mening ook van belang voor het optreden van Thorbecke als wetgever, met name waar het het kiesrecht betreft. Thorbecke wilde de census zo laag mogelijk bepalen. Bij de verdediging van zijn kieswet op 8 juni 1850 stelt hij dan ook in de Tweede Kamer dat het niet zo belangrijk is of een lage census

ook ongeschikte kiezers oplevert, maar dat het er om gaat 'dat de census zoo veel mogelijk al de geschikte kiezers insluit'.

In de derde plaats maak ik een paar opmerkingen bij het tweede deel van deze studie, bij de 'Inleiding tot de Historische Schetsen'. De Wit probeert in dit gedeelte de kijk van Thorbecke weer te geven op de Nederlandse geschiedenis na 1648. Hij doet dit door samenvattingen te geven van gedeelten uit de schetsen, afgewisseld met vele en vaak lange citaten daaruit. Dat laatste doet wat vreemd aan gezien het feit dat deze opstellen in dezelfde uitgave volledig zijn afgedrukt. Bepaald moeilijk leesbaar is dit gedeelte ook geworden doordat De Wit zich niet kan inhouden en voortdurend aanvullingen en eigen commentaar geeft (70, 73).

Dat brengt me op een laatste kanttekening. Er moet bezwaar aangetekend worden tegen het door de auteur gehanteerde begrippenapparaat. Bij het benoemen van politieke stromingen en personen gaat De Wit ook in dit werk zijn eigen weg. Zo hanteert hij voor de patriotentijd een streng schema, waarbij de tegenstelling tussen regenten en burgers normatief is. 'De patriotten' hebben niet bestaan; moderaten zijn in feite cliënten van de aristocratie, 'het verlengstuk van de oppositionele regenten' (73). Het geschrift *Grondwettige herstelling* is een propagandageschrift van de oppositionele of patriotse regenten, door broodschrijvers voor hen samengesteld. Het irritante vind ik dat De Wit eerder op zijn visie geleverde kritiek volstrekt negeert. Het is natuurlijk zijn goed recht niet overtuigd te zijn door die kritiek, maar daarom gaat het nog niet aan die niet te vermelden, zelfs niet in de lijst van geraadpleegde literatuur. Wat de *Grondwettige herstelling* betreft moet gewezen worden op de zeer gefundeerde bezwaren die E.J. van Himbergen heeft geformuleerd tegen de visie van De Wit in zijn bijdrage aan de bundel *Figuren en figuraties* (1979) 27-40.

Wat het liberalisme van de negentiende eeuw betreft hanteert De Wit eenzelfde strak schema. Alleen Thorbecke en zijn politieke medestanders kunnen aanspraak maken op de naam liberaal. Conservatief-liberalen hebben nooit bestaan, ook in het buitenland niet, 'zelfs het woord bestond er niet' (43). Dat nu juist een Britse gezant, Lord Napier, deze aanduiding gebruikte om de samenstelling van de Tweede Kamer in 1860 te verduidelijken vermeldt De Wit niet. Men zie over het rapport van Lord Napier de bijdrage van J.C. Boogman, *BMHG*, LXXI (1957) 186-211. Waarom mag men politici als Bruce, Boreel van Hogelanden en Duymaer van Twist niet aanduiden als conservatief-liberalen? De Wit voert een reeks van redenen aan: op die manier wordt het historisch begrip liberalisme geweld aangedaan; de geschiedenis wordt vertroebeld; aan de betekenis van 1848 in Nederland wordt tekort gedaan; de betekenis van Thorbecke 'wordt dan verkleind tot een gewaardeerd maker van grondwet en wetten' (98, 99).

De Wit hanteert een zelfgekozen, wel zeer beperkt begrip liberalisme. Het vertekende beeld van met name de jaren veertig van de negentiende eeuw zou vooral ontstaan zijn door het werk van J. de Bosch Kemper. Hij is voor De Wit de grote schuldige. De Bosch Kemper koesterde weliswaar liberale gevoelens 'maar dat was geen bezwaar om met zijn pen de oppositionele oligarchie te steunen' (97). Hij was het vaak niet met Thorbecke eens, bestreed hem zelfs, en daarmee is hij voor De Wit gediskwalificeerd. Natuurlijk bestonden er belangrijke verschillen in politieke opvattingen en politieke praktijk tussen De Bosch Kemper en Thorbecke. Men behoeft echter slechts enkele afleveringen van *De Tijdgenoot*, het tijdschrift dat De Bosch Kemper van 1841 tot 1845 uitgaf, in te zien om overtuigd te raken van het ongelijk van De Wit. Jarenlang heeft De Bosch Kemper zich ingezet voor fundamentele wijziging van de grondwet in liberale zin. Dat hij daarbij minder ver wilde gaan dan Thobecke, met name op het gebied van het kiesrecht, is bekend.

RECENSIES

Door de wel zeer brede opzet van deze inleiding heeft De Wit zich een zware opgave gesteld. Hij heeft er zich aan vertild. Deze studie moet helaas als mislukt beschouwd worden. Dat de *Historische Schetsen* weer verkrijgbaar zijn blijft niettemin een reden tot dank aan de SUN.

L. Blok

Hans-Georg Kraume, *Außenpolitik 1848. Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution* (Düsseldorf: Droste Verlag, 1979, 298 blz., DM 39,-, ISBN 3 7700 0528 7).

In 1848 stond de Nationale Vergadering te Frankfort voor de opgave de grenzen van het Duitse Rijk vast te stellen. De grenzen van de Duitse Bond, waaruit het nieuwe rijk was voortgekomen, waren grillig en willekeurig: nu eens waren ze gebaseerd op volkenrechtelijke, dan weer op dynastieke overeenkomsten, soms volgden ze de taalgrens. Zo lag een deel van het Duitstalige West-Pruisen buiten het bondsterritorium, terwijl Sleeswijk met een overwegend Duitse bevolking niet alleen buiten het bondsgebied lag, maar bovendien in personele unie verenigd was met de Deense kroon. Een ander probleemgebied was het Oostenrijkse Zuid-Tirol, Duitstalig, maar buiten de Bond. Over de Elzas werd wel gesproken en geschreven, maar dit vanouds Duitse gebied bleef in 1848 nog buiten de politieke discussie. Tenslotte was er het hertogdom Limburg, een provincie van het koninkrijk Nederland, niet Duitstalig, maar wel lid van de Bond.

De meeste parlementariërs in de Paulskerk waren niet van plan zich al te veel gelegen te laten liggen aan de grensregelingen die door het vorstengekonkel op het congres van Wenen tot stand waren gekomen. Zij waren naar Frankfort gekomen om een nationaal Duitsland gestalte te geven en waar de grenzen van de nieuwe staat getrokken moesten worden had Hoffmann von Fallersleben al in 1841 aangegeven in het Duitslandlied: 'Von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an den Belt'.

De bemoeiingen van de Nationale Vergadering en van het Voorlopig Centraal Bewind met Limburg en de reacties daarop van Nederland en de andere mogendheden schijnen een aantrekkelijk dissertatie-onderwerp te zijn, zowel voor Nederlandse als Duitse historici. De rij van degenen die met een verhandeling over dit thema doctorsbul of-hoed hebben verworven wordt geopend door H.J. Brouwer (Leiden, 1857) en voorlopig afgesloten door Hans-Georg Kraume (Freiburg im Breisgau, 1978). Enige werkstukken dateren uit de periode van het Derde Rijk en leggen verband tussen de 'völkische' opvattingen van het Frankfurter parlement inzake Limburg en de groot-Duitse ambities uit eigen tijd. Het valt niet mee op een onderzoekerterrein dat zowel naar ruimte als tijd vrij beperkt is en dat bovendien in de loop van meer dan een eeuw al door zo veel andere historici is afgezocht, materiaal te vinden dat vroegere promovendi over het hoofd hebben gezien of gezichtshoeken te kiezen waarvoor andere onderzoekers tot dusver blind waren. De opgave de wetenschap op dit stuk verder te brengen is des te moeilijker omdat er sinds 1955 een standaardwerk ter beschikking is: Boogmans *Nederland en de Duitse Bond*.

In zijn inleiding deelt Kraume mee dat er geen monografie bestaat waarin de Limburgse kwestie bevredigend wordt behandeld. Boogman, aldus de auteur, besteedt weliswaar veel aandacht aan de Duitse aspecten van het geschil, maar behandelt de Limburgse kwestie als een onderdeel van de Nederlandse geschiedenis, niet als probleem van de Duitse revolutie van 1848. Wie na deze aankondiging een nieuwe benadering van dit onderwerp verwacht komt bedrogen uit. Kraume geeft niet veel meer dan een samenvatting van Boogmans dissertatie en volgt zelfs diens indeling in hoofdstukken en paragrafen. Hier en daar vult hij Boogman aan met gegevens uit de literatuur en uit het Bundesarchiv. In de archieven heeft